

Hemelse helpers

Dirk van Keulen

De stad Kampen staat bekend als een protestants bolwerk. Minder bekend is, dat er sinds enkele jaren in een schitterend gerestaureerd oud pand, dat ooit deel uitmaakte van het minderbroederklooster, een ikonenmuseum is gevestigd. In wat de slaapzalen van de monniken waren, hangen nu ikonen aan de muur.

De vaste collectie bestaat uit houten en bronzen ikonen, daterend uit de vijftiende tot en met de negentiende eeuw. Het grootste deel is afkomstig uit Rusland, maar er zijn ook ikonen uit Griekenland, Bulgarije, Roemenië en Ethiopië in de collectie opgenomen.

Naast de vaste collectie worden wisselende exposities rond een bepaald thema getoond. Op dit moment is dat een tentoonstelling van ikonen met afbeeldingen van engelen onder de titel: 'Hemelse helpers'. Een rijk geïllustreerd boek met dezelfde titel biedt achtergrondinformatie.¹

Wie de tentoonstelling bezoekt en het boek leest, komt terecht in een wereld waarin bijbelse theologie, theologische traditie, liturgie, en collectieve en persoonlijke vroomheid door elkaar heenlopen. Het loont de moeite om de tijd te nemen om goed te kijken. Op veel ikonen zijn, soms in kleine details, allerlei bijbelse motieven zichtbaar.

Van fundamenteel belang voor het oosters-orthodoxe denken over engelen is de door Pseudo-Dionysios de Areopagiet ontworpen engelenhiërarchie. Hij onderscheidt drie hiërarchieën, die elk nogmaals in drieën zijn onderverdeeld. Zo ontstaat er een onderverdeling in negen categorieën, waarbij de eerstgenoemden het hoogst in orde zijn en het dichtst bij God staan en de laatstgenoemden het dichtst bij de mensen staan:

1 ^e hiërarchie	1. Serafs
	2. Cherubs
	3. Tronen
2 ^e hiërarchie	4. Heerschappijen
	5. Krachten
	6. Machten
3 ^e hiërarchie	7. Vorstendommen
	8. Aartsengelen
	9. Engelen

Van engelen en een enkele aartsengel heb ik uit de westerse schilderkunst nog wel een beeld voor ogen. Anders is dat bij de hogere categorieën. Ze blijken in

de ikonenkunst echter allemaal voor te komen. Serafs en cherubs worden bijvoorbeeld afgebeeld als rode of blauwe zes- of viervleugelige wezens met behalve hun vleugels alleen een gezicht. Tronen zien we soms terug als cirkels onder bijvoorbeeld de troon van Christus Pantokrator. Heerschappijen, krachten, machten en vorstendommen blijken allemaal hun eigen functie en op een ikoon hun traditionele vormgeving te hebben. Datzelfde geldt voor de aartsengelen en de engelen. Zeven aartsengelen worden onderscheiden en ieder met eigen uiterlijk en attributen geschilderd: Michaël, Gabriël, Rafaël, Uriël, Sefafiël, Jehudiël en Barachiël. Vooral Michaël kom je met zijn imposante gestalte op de tentoonstelling regelmatig tegen. In het boek krijgt hij een eigen hoofdstuk.

Rondlopend op de tentoonstelling en lezend in het boek krijgt de bezoeker zicht op de inhoud van de titel. De hemelse helpers blijken helpers naar twee kanten te zijn. De engelen die het dichtst bij God staan, lijken vooral de helpers van God te zijn. Hoe lager in de hiërarchie de engel staat, hoe meer de engelen functioneren als intermediair tussen de hemelse en de aardse werkelijkheid. Hoe dichter de engel bij de mens staat, hoe meer de engel zich een helper van de mens betoont. Dit culmineert in de beschermengel, die voor de gelovige onzichtbaar blijft, maar wel altijd aanwezig is. Hij beschermt, bewaart en begeleidt hem dag en nacht op zijn

In het Kampense Ikonenmuseum is tot 30 mei de tentoonstelling Hemelse helpers te bezichtigen. Deze expositie en het bijbehorende boek laten een aantal prachtige ikonen zien, sommige uit de vijftiende eeuw, en geeft inzicht in de oosters-orthodoxe engelenhiërarchie.

Dr. D. van Keulen is door de PThU (Protestantse Theologische Universiteit) aangesteld als wetenschappelijk onderzoeker met als opdracht het Verzameld Werk te bezorgen van A.A. van Ruler.

¹ Joost Heutink (red.), *Hemelse helpers. Engelen op ikonen*, Kampen 2008, 19,90. ISBN 978 90 435 1567 2. Zie voor informatie over het ikonenmuseum de site: www.alexanderstichting.nl. De tijdelijke expositie over engelen op ikonen is te bezichtigen tot 30 mei 2009.

Engel van het zalig zwijgen

levensweg. Bijzonder is een ikoon van een beschermengel met gebeden. Rondom de beschermengel staan allerlei kleine scènes die concreet maken wat de beschermengel doet. Zo zien we een man bidden. Een beschermengel schrijft de gebeden op – een hele lap tekst! – en brengt ze naar de hemel. Een andere beschermengel verjaagt een demon bij iemand die slaapt. Aan de andere zijde een man op zijn sterfbed. Zijn ziel, gepersonifieerd door een kind dat met uitgestrekte armen vanuit de overledene naar de engel stapt, wordt door de beschermengel naar de hemel gebracht.

Behalve de negen genoemde categorieën blijken ook enkele andere personen als engel te worden afgebeeld. Ze hebben althans vleugels gekregen. Bij Johannes de Doper, in het boek en op de tentoonstelling consequent aangeduid als ‘Johannes de Voorloper’, is dat nog voorstelbaar als men bedenkt, dat het Griekse woord *angelos* zowel bode als engel kan betekenen.

Veel verrassender is het om Christus, de Wijsheid Gods of Maria met vleugels te zien. De toelichtingen in het boek maken duidelijk, dat de interpretatie van dergelijke ikonen omstreden is. Zo zijn er twee ikonen te zien getiteld ‘Christus, engel van het zalige zwijgen’. Sommige interpreters verwijzen daarbij naar teksten uit het boek Jesaja (42:1-2 en 53:7). Anderen zien het zwijgen ‘als een voorwaarde voor het voortdurende bidden van het Jezusgebed’. Terecht wordt in het boek echter geconstateerd, dat beide interpretaties geen verklaring vormen voor het feit dat Christus hier als engel wordt afgebeeld.

Bijzonder is ook de ikoon waarop de Wijsheid Gods, gekleed in een koninklijk gewaad met een kroon op het hoofd en zittend op een troon, als engel wordt afgebeeld. Maria als de ‘Moeder Gods’ en Johannes de Voorloper staan aan weerszijden naast de troon. Boven de Wijsheid zien we Christus als Pantokrator. Daar weer boven zien we een tafeltje waarop een boek ligt. Zes knielende engelen wijzen de weg ernaartoe. Het is een intrigerende afbeelding. Hoe moet je dit verstaan? In het boek wordt de Wijsheid Gods geïdentificeerd met Christus. Gerelateerd aan I Korintiërs 1:24 is dat goed mogelijk. Of zou je als achtergrond van deze ikoon misschien ook kunnen denken aan het apocriefe boek Wijsheid, waarin (7:25) de Wijsheid wordt beschreven als ‘de adem van Gods kracht, de zuivere straling van de luister van de Almachtige’?

Mariadevotie heeft geleid tot ikonen waarop Maria als engel wordt afgebeeld. Zo is er een grote groep mensen te zien die bescherming en beschutting zoekt onder Maria’s mantel, terwijl Maria zelf vleugels heeft gekregen. Intrigerend is een ikoon waarop de ‘Moeder Gods’ en de zeven aartsengelen zijn afgebeeld. Maria, in het rood gekleed met voor haar borst een medaillon met ‘Christus Immanuel’,

heeft grote, wijd uitslaande vleugels (die anders van vorm zijn dan de engelenvleugels) en staat op een veelkoppige draak. De zeven aartsengelen zijn aan haar ondergeschikt. Twee andere engelen komen aanvliegen met een kroon; daarboven de Heilige Geest in de gedaante van een duif; en geheel bovenaan God de Vader, die een zegenend gebaar maakt. In de toelichting worden verbindingen gelegd naar de vrouw uit Openbaring 12. Het is een voorbeeld hoe bijbelse motieven, theologische traditie en spiritualiteit door elkaar heenlopen.

Het bezoek aan de tentoonstelling en de lezing van het boek doen me beseffen hoezeer de wereld van de oosterse-orthodoxie ver van me af staat. Veronika Begounova, die het hoofdstuk over de beschermengelen voor haar rekening nam en het meest van binnenuit schrijft, reikt me woorden aan om deze wereld iets naderbij te komen. Ikonen, schrijft ze, zijn ‘zichtbare gebeden, die door middel van kleur en licht het onzichtbare om de gelovigen heen in een zichtbare vorm weven. Ze helpen hen om goddelijke liefde en vrede om zich heen te zien, en om zich te realiseren hoe dichtbij de wereld van het Licht eigenlijk is. Kijkend naar engelen en beschermengelen op ikonen vragen de gelovigen hen om het diepste van hun wezen te bewaren en te begrijpen’.